

Akses Pengajian Hadis bagi Orang Kurang Upaya (OKU) Penglihatan di Malaysia (Access to Hadith Studies for Visually Impaired People in Malaysia)

Norhafizah Ahmad

Jabatan Pengajian Islam

Pusat Pengajian Umum dan Kokurikulum, Universiti Tun Hussein Onn Malaysia

Latifah Abdul Majid

Pusat Kajian Al-Quran dan Al-Sunnah, Universiti Kebangsaan Malaysia

Abstrak

Hadis merupakan suatu keperluan dalam masyarakat Islam termasuklah kepada golongan Orang Kurang Upaya (OKU) penglihatan. Namun, sejarah pengajian hadis bagi OKU penglihatan di Malaysia masih belum diteroka secara terperinci kerana kajian berkaitan pengajian hadis setakat ini secara keseluruhannya melibatkan golongan normal. Didapati bahawa akses yang digunakan oleh OKU penglihatan bagi mempelajari hadis juga berbeza dengan golongan normal kerana kekurangan pada deria penglihatan mereka. Bahkan sehingga kini, amat sukar untuk mendapatkan bahan bacaan berkaitan hadis bagi OKU penglihatan. Justeru, OKU penglihatan merupakan antara golongan yang tercicir dalam pengajian hadis. Oleh itu, objektif kajian ini adalah untuk mengenal pasti akses yang digunakan oleh OKU penglihatan bagi mempelajari hadis. Kajian ini menggunakan reka bentuk kualitatif. Pengumpulan data dilakukan melalui analisis dokumen dan temu bual, kemudian dianalisis dengan menggunakan pendekatan analisis deskriptif. Dapatan kajian menunjukkan bahawa pengajian hadis bagi OKU penglihatan di Malaysia tidak dilaksanakan secara serius dan terhad kepada sebilangan kecil OKU penglihatan atas inisiatif individu. Kajian juga mendapati antara akses yang digunakan oleh OKU penglihatan untuk mempelajari hadis adalah melalui media sosial, elektronik, cetak dan audio. Kajian ini mempunyai implikasi kepada agensi-agensi berkaitan supaya memberi sepenuh perhatian kepada pengajian hadis dalam kehidupan seharian OKU penglihatan.

Kata kunci: OKU Penglihatan, Hadis, Akses, Media

Abstract

Hadith is essential in the Muslim community, even for the visually impaired people. However, the history of hadith study for the visually impaired in Malaysia has not been addressed in detail because the research connected to hadith study in general involve the normal group. Due to their lack of visual senses, the visually impaired people have a different access to learning hadith than the typical group. Even now, it is difficult to find hadith-related reading material for the visually impaired people. As a result, the visually impaired people are among those who abandon in the study of hadith. Therefore, the objective of this study was to determine the access utilised by the visually impaired people to learn hadith. A qualitative design is used in this research. Data was collected using document analysis and interviews, which were then analyzed using a descriptive analysis approach. The results indicate that hadith studies for the visually impaired in Malaysia is not taken seriously and is limited to a small group of visually impaired people acting on their own initiative. The research also discovered that the visually impaired people use social, electronic, print, and audio media to learn hadith. This study has recommendations for relevant organisations to pay close attention to hadith study in the daily lives of the visually impaired people.

Keywords: Visually Impaired People, Hadith, Access, Media

Article Progress

Received: 10 February 2022

Revised: 24 February 2022

Accepted: 10 March 2022

1. PENGENALAN

Keberkesanan penyampaian sesuatu maklumat adalah bergantung kepada akses atau sumber yang digunakan. Bahkan, penyampaian sesuatu ilmu juga hendaklah disesuaikan dengan tahap kumpulan sasar sama ada golongan normal atau kurang upaya. Perubahan teknologi telah meningkatkan peluang golongan Orang Kurang Upaya (OKU) untuk memperoleh maklumat (Sumitha, 1998). OKU didefinisikan sebagai seseorang yang tidak berupaya menentukan sendiri bagi memperoleh sepenuhnya ataupun sebahagian daripada keperluan biasa seseorang individu dan atau tidak dapat hidup bermasyarakat sepenuhnya disebabkan sesuatu kekurangan, sama ada daripada segi fizikal ataupun mental, dan sama ada ia berlaku semenjak lahir ataupun kemudiannya (WHO, 1992). Dalam hal ini, media merupakan suatu medium yang dapat memberikan maklumat lanjut tentang golongan OKU dan cara untuk membantu mereka. Media telah terbukti menjadi alat atau instrumen terpenting dalam penyampaian maklumat dan mesej tertentu, membina persepsi dan tanggapan serta membentuk sikap masyarakat tentang maklumat yang disampaikan. Kepentingan media bukan sekadar terhenti setakat menyampaikan maklumat sahaja, tetapi lebih daripada itu kerana media berperanan dalam membentuk pola pemikiran masyarakat (Hazlin Falina et. al., 2015). Seperti golongan normal, OKU juga menggunakan media walaupun media tersebut biasanya digunakan oleh OKU bersama alat dan teknologi yang lain.

OKU penglihatan bermaksud individu yang mengalami buta sama ada di kedua-dua belah mata, di sebelah mata sahaja, penglihatan terhad di kedua-dua belah mata atau lain-lain gangguan penglihatan kekal (JKM, 2021). Oleh itu, penggunaan akses yang sesuai kepada OKU penglihatan adalah penting kerana akses yang teratur dapat mempengaruhi sasaran menerima ilmu. Secara teori, walaupun isi kandungan pengajian hadis itu baik, namun sukar diterima oleh kumpulan sasar jika aksesnya kurang bersesuaian. Oleh itu, akses adalah cara tertentu untuk menentukan sejauh mana keberkesanan maklumat dapat diterima oleh OKU penglihatan (Abdul Munir, 2014). Menurut Ikhsan & Norila (2005), tahap keberkesanan proses pengajaran dan pembelajaran (P&P) menggunakan pancaindera mendapati penglihatan dan pendengaran memainkan peranan penting dalam menentukan keberkesanan dalam P&P, dengan 75% diwakili oleh pancaindera penglihatan. Ini menunjukkan bahawa penglihatan merupakan elemen terpenting dalam proses perolehan maklumat. Walau bagaimanapun, keterbatasan pancaindera penglihatan yang ada pada OKU penglihatan tidak menghalang golongan ini untuk menimba ilmu pengetahuan dan mempelajari hadis. Sehubungan itu, antara akses yang digunakan oleh OKU penglihatan untuk mempelajari hadis ialah media sosial, elektronik, cetak dan audio.

2. PERMASALAHAN KAJIAN

Nasib OKU penglihatan muslim mula diberikan perhatian oleh pihak kerajaan atas kesedaran yang ditimbulkan oleh golongan ini yang merasakan keperluan mendesak terhadap tuntutan memahami kalam Tuhan iaitu kitab al-Quran selaku dasar utama bagi penganut agama Islam (Mustaffa, 2010), yang akhirnya membawa kepada pengajaran al-Quran Braille di Malaysia. Bahkan, penghasilan al-Quran Braille membantu ramai OKU penglihatan untuk mempelajari, mendalami dan membudayakan al-Quran dalam kehidupan seharian. Namun, OKU penglihatan masih sukar mendapatkan bahan bacaan lain khususnya dalam bidang agama seperti hadis, sedangkan penerangan tentang firman Allah SWT dijelaskan melalui hadis (Norhafizah et al., 2021).

Pendedahan OKU penglihatan terhadap pengajian hadis tidak berlaku secara meluas sedangkan hadis juga memainkan peranan yang penting sebagai sumber kedua syariat Islam selepas al-Quran. Tambahan lagi, pengajian hadis Braille penting bagi merealisasikan kesamarataan hak dalam bidang pendidikan dan memartabatkan sumber utama ilmu dalam Islam iaitu al-Quran dan hadis (Norhafizah & Latifah, 2016). Zakaria Yahya (2015) dalam temu bual berkaitan pengajian hadis Braille di Malaysia turut menyatakan kekusaran berkaitan perkara berkenaan:

“Setakat ini, al-Quran dalam bentuk Braille sudah pun berjaya disebar di negara kita bagi manfaat mereka yang tidak berpenglihatan. Maka tidak mustahil bahkan menjadi satu keperluan pula hal yang serupa diusahakan untuk bidang hadis pula. Tetapi, keadaan kian mendesak bilamana tiada pihak setakat ini yang benar-benar sudi mendampingi golongan yang tidak berpenglihatan bagi tujuan menjalinkan kerjasama untuk menyebarkan ilmu hadis kepada golongan berkenaan”.

Pengajian hadis Braille juga merupakan satu keperluan kepada OKU penglihatan kerana ia dapat membantu golongan ini meneladani Rasulullah SAW dalam segenap aspek dan membangunkan potensi OKU penglihatan sebagaimana golongan kurang upaya pada zaman Rasulullah SAW yang diberi kepercayaan memegang jawatan besar seperti pemimpin negara, muazzin, imam dan ahli jihad (Latifah et al, 2015). Namun, terdapat kekangan dari sudut ruang dan peluang sebagaimana yang dinyatakan oleh Zamzuri (2015):

“Memang keperluanlah kan, sebab yelah semua orang yang beragama Islam ni secara fitrah kena belajar hadis. Betul tak? Memang sangat perlulah sebenarnya. Tapi peluang tu tak ada. Maksudnya, kita dari segi pengajian tu tidak ada secara khusus di Malaysia untuk OKU penglihatan”.

Penganjuran kelas oleh Persatuan Orang-orang Cacat Penglihatan Islam Malaysia (PERTIS) juga hanya melibatkan pengajian al-Quran Braille, jawi Braille dan Bahasa Arab (Muhammad Mustaqim, 2013) sedangkan hadis penting sebagai pelengkap kepada sumber hukum yang terdapat di dalam al-Quran. Antara kekangan atau cabaran pengajian hadis bagi OKU penglihatan adalah kekurangan bahan bantu mengajar kerana kos penerbitan bahan bacaan Braille yang tinggi (Norhafizah et al., 2021). Selain itu, Zakaria (2015) turut menjelaskan beberapa cabaran yang dihadapi dalam usaha OKU penglihatan mempelajari hadis:

“Antara kekangannya termasuklah, pertama kekurangan kitab-kitab berkaitan hadis dalam bentuk tulisan Braille. Kedua, tiada institusi pendidikan formal yang boleh dimasuki oleh mereka yang tidak berpenglihatan untuk mempelajari lebih lanjut ilmu hadis. Ketiga, minat daripada golongan berkenaan untuk mempelajari ilmu hadis juga kurang ekoran tiada pendedahan dari awal. Keempat, tiada usaha yang bersungguh-sungguh oleh pihak-pihak lain untuk mendekatkan golongan yang tidak berpenglihatan dengan ilmu hadis. Kelima, sebahagian besar golongan tidak berpenglihatan di negara ini tidak mempunyai latar belakang bahasa Arab dan dengan itu ia lebih menjauhkan golongan berkenaan daripada ilmu pengajian hadis”.

Jabatan Kemajuan Islam Malaysia (JAKIM) sebagai sebuah agensi terpenting dalam hal ehwal Islam di Malaysia telah mengorak langkah dengan menerbitkan bahan bacaan berkaitan pendidikan, akidah dan ilmu-ilmu lain. Mereka juga telah mengambil inisiatif menerbitkan majalah dan risalah dalam Braille antaranya ialah Majalah Pendidik, Panduan Puasa Ramadan, Penjelasan Istilah yang Boleh Membawa Penyelewengan Akidah, Isu Semasa: Penjelasan dan Ciri-ciri Utama Ajaran Sesat, Asas Rujukan dalam Bidang Akidah dan sebagainya. Penerbitan yang dilakukan oleh JAKIM ini bertujuan untuk menyemarakkan semangat cintakan ilmu dalam kalangan OKU penglihatan (Md Yusof, 2013). Malah Fareeza Hanum (2013) turut menyatakan di New Straits Times, pemilihan buku bagi OKU penglihatan di Malaysia adalah amat terhad kepada buku teks dan kebiasaannya buku ini hanya boleh diperolehi di institusi pendidikan. Bukan itu sahaja, Yayasan Sime Darby turut menaja RM1.06 juta untuk menerbitkan bahan bacaan khusus bagi kegunaan orang buta di negara ini. Melalui tajaan terbabit, Persatuan Pembangunan Orang Buta Malaysia akan menghasilkan semula 800 buku versi Braille tahun ini dan menyasarkan 1200 buku, daripada enam

buku termasuk berjudul Meniti Catatan Sejarah: Koleksi Artikel 2002-2003, Islam, Budaya Kerja dan Pembangunan Masyarakat, Asas-Asas Masyarakat Cemerlang, Rukun Negara, Polemik Sejarah Malaysia serta Wanita Islam dan Bekerja Sendiri, selain menerbitkan al-Quran versi Braille (Syafiq, 2013). Muhammad Mustaqim (2013) juga dalam prakata buku Braille al-Quran menyatakan bahawa amat sukar untuk mendapatkan buku berkaitan pengajian Islam dalam Braille.

Di samping itu, JAKIM turut mencetak al-Quran Braille bagi menggalakkan pembelajaran al-Quran dan memperbaiki mutu bacaan ayat-ayat suci al-Quran OKU penglihatan muslim. Al-Quran Braille ini dapat membantu merealisasikan hasrat kerajaan untuk melahirkan masyarakat OKU yang maju dan cemerlang dalam kehidupan. Sebanyak 50 set al-Quran Braille telah dicetak pada tahun 2007, manakala pada tahun 2008 sebanyak 250 set al-Quran Braille telah dicetak dengan menggunakan peruntukan JAKIM. Sebanyak 200 set telah diagihkan, manakala 100 set lagi masih dalam proses pengagihan kepada ahli PERTIS. JAKIM juga telah mencetak sebanyak 500 set Yasin Braille dan diagihkan kepada ahli PERTIS (JAKIM, 2011). Namun, usaha menerbitkan bahan bacaan hadis dalam Braille adalah sangat terhad sedangkan hadis juga diperlukan dalam kehidupan seharian.

3. OBJEKTIF

Permasalahan yang ditimbulkan dalam kajian ini adalah berfokus kepada isu yang melibatkan OKU penglihatan dalam usaha mempelajari hadis. Oleh itu satu objektif telah ditetapkan bertujuan untuk merungkai permasalahan tersebut iaitu dengan cara mengenalpasti akses yang digunakan oleh OKU penglihatan untuk mempelajari hadis.

4. METODOLOGI

Reka bentuk kajian ialah suatu panduan tentang kaedah yang sesuai digunakan bagi sesuatu kajian. Reka bentuk kajian menjadi panduan kepada pengkaji untuk mengumpul dan menganalisis data terhadap penyelidikan yang dijalankan. Kajian ini berasaskan pendekatan kualitatif dengan reka bentuk kajian kes. Kajian ini merupakan kajian kualitatif yang menggunakan kaedah temu bual kepada dua orang OKU penglihatan daripada Persatuan Orang-orang Cacat Penglihatan Islam Malaysia (PERTIS) dan data menggunakan analisis dokumen melibatkan bahan-bahan bercetak seperti jurnal, prosiding, laman web dan sebagainya. Kaedah ini digunakan untuk mendapatkan gambaran yang lebih mendalam terhadap kajian yang ingin dijalankan.

5. DAPATAN KAJIAN

Dapatan ini menjelaskan empat akses utama yang digunakan oleh OKU penglihatan untuk mempelajari hadis iaitu media sosial, elektronik, cetak dan audio. Kajian ini turut menghuraikan beberapa perisian yang dapat membantu OKU penglihatan mencapai tahap optimum dalam pengajian hadis.

5.1 Media Sosial

Media sosial merupakan media yang digunakan terus secara talian yang memudahkan para pengguna menyertai, berkongsi dan mencipta isi meliputi blog, rangkaian sosial, wiki, forum dan dunia virtual. Blog, rangkaian sosial dan wiki merupakan bentuk media sosial yang paling umum digunakan oleh masyarakat di seluruh dunia (Toni Ahlqvist et. al., 2008). Selain itu, media sosial juga ditakrifkan sebagai sekumpulan aplikasi internet yang dibina berasaskan ideologi dan teknologi Web 2.0 yang membenarkan penghasilan dan perkongsian bahan-bahan yang dijana oleh pengguna (Kaplan & Haenlein, 2010). O'Reilly (2005) mendefinisikan ciri penting Web 2.0 sebagai pembangunan perisian yang membolehkan penglibatan massa dalam aktiviti sosial dan kolektif. *Facebook, twitter,*

blog, *instagram*, *youtube* dan pelbagai lagi merupakan antara jenis-jenis media sosial yang popular dan lazim digunakan pada masa kini (Siti Ezaliela & Azizah, 2010).

Penggunaan media sosial kini membangun pesat seiring dengan perkembangan teknologi internet dan kecanggihan telefon bimbit. Kemudahan dan kepantasan media sosial ini akhirnya menggantikan peranan media massa konvensional seperti televisyen, radio atau akhbar dalam menyebarkan berita-berita. Jika untuk memiliki media tradisional seperti televisyen, radio atau akhbar memerlukan modal yang besar dan tenaga kerja yang banyak, maka lain halnya dengan telefon bimbit hinggalah setiap orang pasti memilikinya sendiri. Antara kelebihan media sosial yang menyebabkan ia menjadi pilihan pengguna adalah penyampaian maklumat yang lebih mudah dan pantas tanpa mengira masa dan tempat. Murugaiah et. al., (2010) dalam kajiannya mendapati platform dalam talian interaktif seperti blog dan *facebook* boleh memberi banyak pendedahan dan membantu guru-guru dalam proses pengajaran dan pembelajaran. Antara fungsi positif daripada penggunaan *facebook* ialah dapat menyampaikan maklumat secara pantas, berkongsi idea dengan rakan-rakan sekumpulan, mewujudkan kumpulan-kumpulan perbincangan, boleh dicapai melalui telefon bimbit yang mempunyai perisian *mobile facebook* (Moktar & Mohd. Shukeri, 2010). Di samping itu, pengguna media sosial juga boleh menyunting, menambah, mengubahsuai tulisan, gambar, video, grafik dan pelbagai model kandungan lain tanpa bayaran yang mahal dan boleh dilakukan sendiri.

Platform seperti E-Learning, Youtube dan lain-lain merupakan antara medium yang digunakan dalam menempatkan banyak informasi dan menjadi ruang rujukan utama pelajar. Walaupun para guru, ibu bapa mahupun pelajar OKU sendiri mempunyai kekangan serta cabaran yang tersendiri dalam melaksanakan proses pengajaran dan pembelajaran (PdP) secara maya sewaktu Covid-19 ini, mereka harus menerima norma baharu gaya pembelajaran kini bagi memastikan pendidikan anak-anak OKU ini terjamin meskipun dalam tempoh Perintah Kawalan Pergerakan (PKP) dijalankan. Rangkaian media sosial dan komunikasi secara dalam talian sememangnya tidak dapat dielakkan. Ia merupakan antara platform yang mampu menggalakkan serta meneruskan proses PdP bagi institusi pendidikan. Oleh itu, pihak berwajib seperti KPM sewajarnya memikirkkan satu kaedah atau platform khas bagi pelajar yang terdiri daripada kalangan OKU ini dalam mengakses serta mengikuti proses PdP sewaktu Covid-19 ini dengan lebih fleksibel (Azman, 2016). Penggunaan Teknologi Maklumat dan Komunikasi (ICT) pada masa kini semakin mendapat tempat di setiap sektor di Malaysia. Kepesatan pembangunan telah menjadikan ICT itu satu keperluan dalam kalangan orang ramai. Masyarakat tidak kira golongan normal mahupun Orang Kurang Upaya (OKU) tidak ketinggalan dalam menggunakan perkhidmatan ICT yang kian meluas ini. Masyarakat lebih cenderung untuk menggunakan perkhidmatan ICT seperti internet, melakukan transaksi jual beli atas talian (online), melakukan kerja dari rumah (*Work From Home*) dan proses pembelajaran dari rumah sewaktu PdP. Arahan PKP yang telah dilaksanakan oleh kerajaan telah menyebabkan keterbatasan dalam sektor pendidikan untuk beroperasi secara biasa (bersemuka) dan menjadikan pembelajaran secara dalam talian sebagai medium gantian (Azman, 2020).

Golongan OKU penglihatan juga tidak terkecuali menerima perubahan arus teknologi ini. Menurut Zakaria (2010), teknologi komunikasi maklumat (ICT) telah mengubah dunia golongan ini sehingga menjadikan 'dunia tanpa sempadan' dan telah 'mencelikkan' dunia golongan OKU penglihatan. Perkembangan teknologi ICT dalam kalangan golongan OKU penglihatan mula memasuki fasa yang membanggakan apabila golongan tersebut berjaya melayari alam siber secara solo. Walaupun kemampuan golongan ini masih terbatas kerana masih belum berkeupayaan penuh untuk memanfaatkan unsur-unsur grafik, namun demikian, kemampuan untuk menerima dan menghantar email, membaca pelbagai surat khabar sama ada terbitan dalam negeri mahupun terbitan luar negara serta berkemampuan menatap pelbagai laman web telah menjadikan dunia OKU penglihatan lebih bebas, luas, bermaklumat dan terkini. Kini, ramai golongan cacat penglihatan

sudah mampu mempunyai dan mengendalikan blog sendiri. Media sosial turut digunakan oleh OKU penglihatan untuk mempelajari hadis:

“Sumber belajar hadis mungkin daripada ceramah-ceramah, daripada media sosial, internet, buat blog dan sebagainya, mungkin radio, tv”. (Zamzuri, 2015)

“Pertama, mendengarnya menerusi pelbagai media. Kedua, menerusi kuliah di masjid. Ketiga, melalui internet. Keempat, melalui ceramah umum. Kelima, menerusi kitab yang dibacakan oleh mereka yang berpenglihatan”. (Zakaria, 2015)

Perkongsian maklumat berkaitan hadis yang meluas di media sosial membantu OKU penglihatan membantu golongan ini mencapai informasi tentang hadis secara pantas (Norhafizah, 2016). Namun, kesahihan sesuatu maklumat berkaitan hadis tetap perlu diselidiki kerana tidak semua hadis yang dipaparkan di media sosial ini berasaskan sumber yang tepat. Dan ini memerlukan ilmu yang lebih mendalam berkaitan hadis. Kenyataan ini disokong oleh Sabariah et. al. (2012) yang menyatakan bahawa walaupun ramai pengguna facebook suka berkongsi hadis melalui laman sosial, namun terdapat kelemahan media sosial. Kajian mendapati tidak ramai yang sedar akan kesahihan sesuatu hadis yang dikongsi. Ini ditakuti berlakunya penyelewengan fakta kerana tidak semua hadis yang disampaikan adalah benar, hingga ditakuti membawa kepada fenomena hadis palsu. Kajian ini memberi kesedaran bahawa sungguhpun maklumat tersedia di hujung jari, namun sudah menjadi tanggungjawab seseorang muslim untuk mencari hadis yang sah dan benar.

5.2 Media Elektronik

Media elektronik adalah alat atau saluran komunikasi yang berupa atau yang menggunakan alat-alat elektron moden seperti radio, televisyen dan lain-lain (Kamus Dewan, 2010). Menurut Zakaria (2010) dalam tulisan di blognya yang bertajuk *Bicara Silam: Memperoleh Info Melalui Siaran Radio*, situasi pada dekad 70-an dan 80-an tidak memungkinkan OKU penglihatan menggunakan komputer, melayari internet, mengendalikan facebook dan blog sendiri seperti masa kini. Bahkan penggunaan komputer pada dekad tersebut tidak lagi meluas, selain ketiadaan internet dan perisian pembaca skrin untuk kegunaan mereka yang cacat penglihatan. Tidak pernah terjangkau dalam pemikiran ketika itu bahawa suatu hari nanti, golongan OKU penglihatan boleh mengakses internet seperti yang berlaku pada hari ini. Justeru, sesetengah golongan OKU penglihatan ketika itu sekadar mampu untuk menaip dengan menggunakan mesin taip biasa walaupun tanpa perisian suara.

Bagi golongan OKU penglihatan ketika itu, antara kaedah yang ada untuk mengakses pelbagai maklumat ialah menerusi media elektronik iaitu siaran radio dan televisyen. Cara ini adalah yang paling mudah dan popular kerana ia tidak melibatkan pertolongan orang lain. Begitu juga pengajian hadis dalam kalangan OKU penglihatan, golongan ini memanfaatkan sepenuhnya nikmat deria pendengaran untuk mendapatkan ilmu pengetahuan berkenaan hadis melalui rancangan yang dipaparkan sama ada di radio mahupun televisyen. Siaran radio atau televisyen juga ada menerbitkan program berkaitan hadis melalui ceramah, perkongsian dan bual bicara oleh penceramah. Justeru, OKU penglihatan akan mendapat manfaat yang sangat besar daripada penyampaian ilmu melalui medium elektronik ini.

“Selama ini, pengetahuan agama Islam untuk golongan berkenaan diperolehi menerusi 4 cara, iaitu, melalui mata pelajaran Pendidikan Islam di sekolah, melalui program sekolah agama Jabatan Agama Islam Johor iaitu khas untuk mereka yang menuntut di SKPK Princess Elizabeth, JB, dengan cara mendengarnya menerusi media elektronik seperti tv atau radio dan menerusi usaha persendirian yang menghadiri kuliah di masjid

dan surau. Jika kaedah penyampaian ilmu seperti di atas ada selitan ilmu hadis, maka barulah golongan berkenaan akan dapat pendedahan mengenainya". (Zakaria, 2015)

5.3 Media Cetak

Media cetak adalah alat atau saluran komunikasi berupa bahan cetakan atau terbitan seperti buku, surat khabar, majalah dan lain-lain seperti carta dan graf, peta, buku rujukan dan bahan terbitan berkala am (Kamus Dewan, 2010). Tidak semua media cetak terdiri daripada teks atau tulisan tetapi ada yang sudah bercampur dengan lakaran, gambar rajah, simbol, tanda dan lain-lain bentuk. Menurut Tan Teck Seng (1998), media bercetak dimaksudkan dengan bahan bercetak yang mengandungi maklumat dalam bentuk perkataan, lukisan atau gambar foto.

Walaupun OKU penglihatan tidak mampu membaca melalui tulisan yang digunakan oleh orang normal, namun penggunaan tulisan Braille membolehkan OKU penglihatan membaca segala bahan bacaan yang diwujudkan dalam bentuk Braille. Ini menunjukkan bahawa sistem komunikasi Braille merupakan satu jaringan yang dapat menghubungkan individu bermasalah penglihatan (buta) dengan dunia penulisan (Lee Lay Wah & Lee Bee Hiang, t.th.). Individu yang dikatakan buta ialah mereka yang mengalami kecacatan yang begitu teruk sehingga mereka mesti belajar membaca Braille atau menggunakan kaedah 'aural' (deria pendengaran). Justeru, OKU penglihatan memerlukan Braille sebagai media bacaan untuk mendapatkan maklumat daripada bahan bercetak. Kajian Zuhra (1999) menunjukkan bahawa 80% bahan rujukan OKU penglihatan ialah buku atau majalah, 10% ialah internet, 5% ialah CD rom dan 5% ialah bahan audio visual. Kajian mendapati bahan bacaan seperti buku dan majalah merupakan peratusan rujukan tertinggi bagi OKU penglihatan. Ini membuktikan bahawa bahan bacaan Braille memainkan peranan penting bagi OKU penglihatan mendapatkan info mengenai hadis.

Buku-buku teks yang digunakan di sekolah kementerian merupakan media cetak yang menjadi rujukan utama golongan OKU penglihatan. Dalam konteks pendidikan kebangsaan di sekolah, Pendidikan Islam adalah mata pelajaran wajib bagi semua pelajar Islam, termasuklah pelajar-pelajar berkeperluan khas. Pada asasnya, sistem pendidikan yang dilalui oleh OKU penglihatan adalah sama sahaja seperti murid normal yang lain. Bahkan buku teks yang sama turut digunakan tetapi buku teks tersebut telah diubah kepada tulisan Braille. Bahagian Buku Teks Kementerian Pelajaran Malaysia telah bekerjasama dengan Biro Penerbitan PERTIS dalam usaha mengubah buku teks biasa kepada tulisan Braille (Zakaria, 2015). Pihak PERTIS akan mengambil sukarelawan dalam kalangan insan normal bagi membacakan kesemua isi kandungan buku teks tersebut. Beberapa sesi penilaian akan dilakukan bagi memastikan tiada kesilapan ejaan mahupun isi kandungan buku teks tersebut. Oleh demikian, secara tidak langsung OKU penglihatan akan mempelajari hadis melalui sistem pendidikan di sekolah melalui buku teks Pendidikan Islam mahupun subjek-subjek agama lain yang mengandungi pelajaran berkaitan hadis. Namun, pelajaran hadis yang disentuh hanyalah sedikit sahaja dan tidak diterangkan secara lanjut sedangkan pengajian ilmu hadis itu sangat luas berbanding apa yang dikemukakan dalam buku teks. Walau bagaimanapun, sistem pembelajaran hadis secara formal bagi OKU penglihatan ini tidak diteruskan di peringkat sekolah menengah. Oleh itu, jika ada OKU penglihatan yang berminat mempelajari subjek hadis di peringkat sekolah menengah, murid tersebut harus berusaha menyalin sendiri hadis yang dipelajari dalam tulisan Braille dengan bantuan khidmat 'pembaca' atau *reader* iaitu insan normal yang membacakan bahan bacaan tertentu kepada OKU penglihatan (Zamzuri, 2015).

Di Malaysia, terdapat beberapa bahan bacaan Braille khusus dalam bidang hadis iaitu kitab bertajuk 40 Hadis Peristiwa Akhir Zaman, Hadis 40 Imam Nawawi (Versi Braille) dan Ringkasan Sahih Al Bukhari (Edisi Braille). Penghasilan bahan bacaan hadis versi Braille ini adalah perintis untuk penambahbaikan bahan bantu mengajar bagi program pendidikan khas khususnya dalam

pengajian hadis. Di samping itu, buku ini menjadi keperluan bagi OKU penglihatan untuk membaca hadis dan menarik minat mereka untuk mendalami ilmu hadis.

Tn. Hj. Muhammad Lee Abdullah telah berjaya menghasilkan kitab hadis yang bertajuk '40 Hadis Peristiwa Akhir Zaman' ke dalam bentuk Braille. Beliau merupakan salah seorang OKU penglihatan yang berkhidmat di PERTIS dan banyak membantu dalam usaha menerbitkan bahan bacaan berunsurkan Islam dalam Braille sehingga kini. Kitab hadis tersebut telah berjaya dibraillekan pada dekad 90-an lagi. Ia merupakan kitab hadis karangan Abu Ali al-Banjari an-Nadwi (Ahmad Fahmi Zamzam) yang merupakan seorang guru agama di sebuah madrasah di Kedah. Dalam kitab ini terdapat 40 hadis mengenai akhir zaman yang hanya matannya sahaja berbahasa Arab dan ditulis dalam tulisan Arab Braille (Zakaria 2015). Kitab ini menyebutkan tanda-tanda hari kiamat yang telah dan sedang dirasakan kini serta membantu para pembaca untuk mengetahui golongan yang sesat dan memaparkan haluan keselamatan. Kemudian, Dr. Ahmad Yunus Mohd Noor iaitu pensyarah Fakulti Pengajian Islam, Universiti Kebangsaan Malaysia pula menghasilkan buku 'Hadith 40 Imam Nawawi (Versi Braille)' yang mengambil masa sembilan bulan untuk disiapkan dan diterbitkan pada 2017. Buku ini merupakan transkripsi daripada manuskrip kitab hadis 40 asal tanpa membuat sebarang perubahan kecuali sedikit modifikasi terhadap tulisan agar disesuaikan dengan keperluan OKU penglihatan. Buku setebal 170 muka surat ini lengkap dengan terjemahan serta huraian hadis dalam Bahasa Melayu. Ia menggunakan kod Braille yang biasa digunakan di Malaysia dan bukannya kod Braille Wasilah (Ahmad Yunus et al., 2020). Pada tahun 2019, industri penerbitan buku negara mencipta sejarah apabila sebuah kitab bertajuk 'Ringkasan Sahih Al Bukhari (Edisi Braille)' telah dihasilkan dengan terjemahan Bahasa Melayu. Kitab sebanyak enam jilid yang mengambil masa kurang empat tahun untuk disiapkan untuk kegunaan golongan OKU penglihatan. Usaha ini adalah hasil kerjasama antara Kolej Islam As Sofa dan PERTIS. Manakala terjemahan ke Bahasa Melayu pula dilakukan oleh Pengerusi Kolej Islam As Sofa sendiri iaitu Datuk Muhammad Fuad Kamaludin (Yayasan Sofa Negeri Sembilan, 2019).

5.4 Media Audio

Audio bermaksud pendengaran atau penerimaan bunyi. Manakala, media audio merupakan media pengajaran yang hanya menggunakan kemampuan suara sahaja seperti radio dan alat perakam. Menelusuri kepada keadaan sebenar golongan OKU penglihatan di Malaysia, kehadiran teknologi audio memang telah memberi impak yang dapat dilihat dalam pelbagai bidang kehidupan yang berjaya diterokai oleh OKU penglihatan. Masyarakat juga boleh menerima kehadiran golongan ini dalam pelbagai sektor berdasarkan pencapaian dan keperluan. Bahkan, OKU penglihatan berjaya membuktikan kemampuan mereka menghafaz ayat-ayat al-Quran dengan usaha, semangat, keyakinan diri serta dibantu dengan peralatan audio. Selain itu, kaedah kuliah dan ceramah umum kepada OKU penglihatan merupakan salah satu sumber akses bagi OKU penglihatan mendapat informasi berkaitan hadis. Lazimnya apabila penceramah memberikan pengisian semasa hari-hari kebesaran Islam seperti Maulid Rasul, Awal Hijrah, Nuzul Quran atau sebagainya, penceramah akan menyelitkan hadis-hadis berkaitan dengan peristiwa tersebut. Sebagai contoh, PERTIS yang merupakan organisasi OKU penglihatan muslim sering mengadakan program yang berbentuk dakwah dan tarbiah sempena hari kebesaran Islam seperti Maal Hijrah, Awal Muharram dan lain-lain lagi (Rumiza, 2010). Melalui perkongsian yang disampaikan oleh penceramah, OKU penglihatan juga mengetahui serba sedikit mengenai ilmu hadis. Di samping itu, tuntutan menunaikan solat Jumaat bagi OKU penglihatan juga membantu golongan ini mempelajari hadis melalui teks khutbah yang disampaikan oleh khatib. Masjid juga memainkan peranan penting dalam memberi pengetahuan berkaitan hadis kepada OKU penglihatan melalui kuliah-kuliah dan kelas agama yang dijalankan oleh pihak pengurusan masjid. Zamzuri (2015) menyatakan bahawa OKU

penglihatan mempelajari hadis secara tidak langsung secara individu melalui kelas pengajian ustaz-ustaz iaitu kelas biasa bersama orang celik.

Khidmat *reader* atau pembaca juga amat diperlukan oleh OKU penglihatan kerana pembaca akan berperanan sebagai audio bagi membacakan sesuatu maklumat daripada bahan bacaan bukan Braille. Situasi ini boleh dilihat di perpustakaan utama Universiti Malaya yang mana disediakan sebuah bilik karek di aras satu dan dua untuk mahasiswa cacat penglihatan bagi menjalankan sesi bacaan bersama pembaca sukarela. Mereka juga boleh mengakses internet di bilik ini melalui *wireless network* dan juga di makmal. Makmal yang berada di aras satu boleh digunakan oleh mahasiswa cacat penglihatan untuk menggunakan komputer yang dilengkapi dengan pembaca skrin bersuara. Di situ juga terdapat sebuah *embosser* untuk mencetak bahan dalam bentuk Braille. Semua kemudahan yang disediakan ini memudahkan mahasiswa cacat penglihatan untuk mencari bahan pembelajaran dari luar negara seperti e-books, jurnal, disertasi dan sebagainya. Selain itu, di perpustakaan utama juga disediakan tandas dan lif mesra OKU, kerusi yang boleh diselaraskan, scanner dengan perisian *open book* dan sebagainya (Nur Fadliana, 2015). Kemudahan seperti ini seharusnya disediakan di semua perpustakaan, bahkan khidmat *reader* yang berupaya membacakan bahan bacaan hadis berpotensi mengembangkan minat dan semangat OKU penglihatan bagi mendalami ilmu hadis. Begitu juga dengan penggunaan alat perakam suara. Bagi pelajar-pelajar sekolah dan penuntut di universiti, alat perakam merupakan keperluan yang amat penting dan asas sekali. Bagaimana orang lain memerlukan pen begitulah pelajar OKU penglihatan memerlukan alat perakam. Alat-alat ini digunakan untuk mengambil nota, menyiapkan latihan dan kerja sekolah, mentelaah dan menghadapi peperiksaan. Hal ini jelas membuktikan bahawa OKU penglihatan memanfaatkan media audio sebagai salah satu akses untuk mempelajari hadis Rasulullah SAW.

5.5 Perisian Tambahan bagi Pengajian Hadis

Golongan OKU penglihatan tidak terlepas dari tuntutan mempelajari ilmu-ilmu al-Quran dan hadis Nabi SAW. Walaupun mereka mengalami kesukaran untuk menukarkan buku ke dalam format elektronik, namun golongan ini masih boleh belajar melalui tulisan Braille dan perisian pembaca skrin (*screen reader*). Terciptanya perisian *screen reader* memudahkan OKU penglihatan menggunakan komputer. *Screen reader* adalah program perisian yang membolehkan suara dan Braille output kedua-dua aplikasi perisian dan Web. Ia membolehkan OKU penglihatan mendengar apa yang berlaku pada komputer mereka dengan menukar paparan skrin ucapan kepada ucapan disintesis (*text-to-speech synthesis*). Antara contoh *screen reader* ialah Braille Translate System (IBSAR), Job Access With Speech (JAWS) dan *Non Visual Desktop Access* (NVDA) (Abdallah & Khairuddin 2010; Ismat et. al. 2011). Namun, *screen reader* yang mempunyai kadar pemasangan tertinggi dalam kalangan OKU penglihatan adalah JAWS dan NVDA.

Perisian yang popular dalam kalangan pengguna OKU penglihatan iaitu JAWS merupakan pembaca skrin yang beroperasi melalui Windows dan beberapa sistem operasi yang lain. Malah ia sesuai untuk semua aplikasi window termasuklah set Microsoft Office (Omer Hassan, t.th). Kegunaan utama perisian ini adalah untuk menterjemahkan apa sahaja yang muncul pada skrin komputer dalam bentuk suara. Ia boleh dilakukan dengan beberapa kaedah seperti huruf demi huruf, perkataan demi perkataan, baris demi baris, perenggan demi perenggan atau keseluruhan teks berkenaan. Bahkan kini sudah pun ada versi JAWS yang berkeupayaan tinggi untuk membaca teks al-Quran bertulisan biasa iaitu *Arabic Synthesizer Salmah*. Namun kelemahan perisian JAWS ialah tidak mampu membaca teks Arab dan jawi. Ini menyukarkan golongan OKU penglihatan untuk mempelajari ilmu-ilmu al-Quran dan hadis secara holistik.

Bagi program NVDA Arabic yang telah dicipta oleh Sheikh Helal Ashraf dari Qatar, ia berkemampuan membaca ayat-ayat al-Quran, Bahasa Arab dan jawi di komputer. Perisian NVDA Arabic ini akan membaca kesemua ayat atau teks hadis dalam Bahasa Arab yang terdapat pada baris

dalam Microsoft Word apabila pengguna menggerakkan tetikus ke mana-mana baris atau ayat yang ingin dibaca. Penggunaan NVDA Arabic adalah lebih mudah dan efektif kerana sebutannya lebih tepat dan jelas, boleh digunakan dengan memasukkan USB tanpa memerlukan apa-apa perisian lain sebagai sokongan dan boleh dipakai di mana-mana sahaja. *Screen reader* ini telah diperkenalkan secara percuma dan mendapat dana daripada pihak-pihak tertentu seperti The American Foundation for the Blind (AFB) dan Mada Qatar Assitive Technology Center. Perisian NVDA boleh dimuat turun dari laman web www.nvaccess.org/download/ manakala perisian NVDA Arabic melalui laman web <http://arabic-nvda.org/>. Namun begitu, perisian ini belum meluas diperkenalkan dan digunakan di Malaysia (Ahmad Yunus & Asmilyia, 2016). Dengan menggunakan perisian NVDA Arabic, maka tiada lagi kekangan bagi OKU penglihatan untuk membaca dan mendapatkan maklumat berkaitan hadis.

6. KESIMPULAN

Walaupun menghadapi keterbatasan akses atau sumber untuk digunakan bagi mempelajari hadis, namun ia bukanlah batu halangan bagi golongan ini dalam usaha meneladani Rasulullah SAW. Malah kewujudan media sosial, radio, televisyen, kuliah, ceramah umum, internet, blog, silibus pendidikan agama di sekolah dan bacaan kitab oleh orang celik banyak membantu golongan ini mempelajari hadis. Tambahan lagi, pengajian hadis bagi OKU penglihatan mempunyai signifikan yang amat besar dalam kehidupan golongan ini. Antaranya ialah memenuhi keperluan OKU penglihatan sebagai individu muslim yang berhak untuk mendalami ilmu agama khususnya pengajian al-Quran dan hadis, sebagai panduan untuk meneladani Rasulullah SAW dalam segenap aspek, membangunkan potensi OKU penglihatan yang seringkali dipandang rendah oleh insan normal serta sebagai galakan supaya golongan ini sentiasa mendalami ilmu pengetahuan walaupun mempunyai kekurangan fizikal. Justeru, sudah sampai masanya masyarakat menanam sikap prihatin terhadap mereka yang tidak bernasib baik dan tidak lagi menafikan hak dan keperluan golongan ini.

7. PENGHARGAAN

Penulis mengucapkan jutaan terima kasih kepada Pusat Penyelidikan Ibnu Ummi Maktum (UMMI) atas sokongan sehingga penulisan ini dapat diterbitkan.

RUJUKAN

Abdallah M Abualkishik & Khairuddin Omar. (2010). Quran vibrations in Braille codes using the finite state machine technique. Dlm. Aleksandar Lazinica (pnyt.). New Advanced Technologies, hlm. 275-288. Croatia: InTech Europe.

Abdul Munir Ismail. (2014). *Dakwah Islam dan Orang Pekak*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.

Ahmad Yunus Mohd Noor & Asmilyia Mokhtar. (2016). Aplikasi NVDA Arabic dan Kepentingannya kepada OKU Cacat Penglihatan dalam Pembelajaran Al-Quran dan Hadith. Kertas Kerja 1st INHAD International Muzakarah & Mu'tamar on Hadith. Anjuran Institut Kajian Hadith-INHAD, 25 April.

Ahmad Yunus Mohd Noor, Mohd Izhar Arif Mohd Kashim, Ab Rahman, Z, Fadlan Mohd Othman & Asmilyia Mokhtar. (2020). The application of the Braille version of Nawawi's 40 hadith among people with visual impairment. *Journal of Critical Reviews*, 7(5): 1102-1116.

Azman Ab Rahman, Nurul Nadia Nozlan, Hussein 'Azeemi Abdullah Thaidi, Muhammad Firdaus Ab Rahman & Mohamad Anwar Zakaria. (2020). Isu Penggunaan ICT dalam Proses

Pengajaran dan Pembelajaran (PDP) bagi Pelajar Orang Kurang Upaya (OKU) dan Institusi Pendidikan Sewaktu Covid-19. Kertas Kerja Seminar Antarabangsa Islam dan Sains. Anjuran Persatuan Kakitangan Akademik USIM, 15 Oktober.

Fareeza Hanum Rashid. (2013). More braille books for the blind. *New Straits Times*, 3 Jun.

Hazlin Falina Rosli, Wan Amizah Wan Mahmud & Maizatul Haizan Mahbob. (2015). Realiti dan kesamarataan hak orang kelainan upaya (OKU) di Malaysia dari perspektif media.

Ikhsan Othman & Norila Md Salleh. (2005). *Kurikulum dan Pengajaran Sekolah Rendah, Aspek-aspek yang Berkaitan*. Tanjung Malim: Quantum Books.

Ismat Bano, Syed Abir Hassan Naqvi, Muhammad Aamir Hashmi, Shaoukat Ali Raza & Faiz. M.Shaikh. (2011). Comparative analysis of computer software and braille. *Australian Journal of Business and Management Research*, 1(8): 85-89.

Jabatan Kebajikan Masyarakat. (2021). Orang Kurang Upaya. Portal Rasmi Jabatan Kebajikan Masyarakat, Kementerian Pembangunan Wanita, Keluarga dan Masyarakat.

Jabatan Kemajuan Islam Malaysia. (2011). Inovasi dan transformasi dakwah JAKIM melalui media. Kertas kerja Seminar Islam Grid Kedua. Anjuran Bahagian Pengurusan Maklumat JAKIM. Dewan Muktamar Kompleks Islam Jabatan Agama Islam Wilayah Persekutuan, Kuala Lumpur, 5 Disember.

Kamus Dewan. 2010. Edisi Keempat. Definisi media elektronik. <https://prpm.dbp.gov.my/Cari1?keyword=media+elektronik> [5 Mac 2021].

Kaplan, A.M. & Haenlein, M. (2010). Users of the world, unite! The challenges and opportunities of social media. *Business Horizons*, 53 (1): 59-68.

Latifah Abdul Majid, Norhafizah Ahmad, Haziyah Hussin & Noraini Omar. (2015). The significant of braille hadith studies in Malaysia. *Tinta Artikulasi Membina Ummah*, 1(2): 73-82.

Lee Lay Wah & Lee Bee Hiang. (t.th). Analisis jenis kesalahan kod Braille Bahasa Melayu dalam kalangan pelajar yang mengambil kursus bermasalah penglihatan. Penang: Pusat Pengajian Ilmu Pendidikan.

Md Yusof. (2013). Pelancaran majalah dan risalah Braille terbitan JAKIM. <http://www.islam.gov.my/pelancaran-majalah-dan-risalah-braille-terbitan-jakim> [4 April 2014].

Mohd Al Qayum Azizi. (2019). Naskhah khas kumpulan hadis versi Braille catat sejarah negara. *mStar*, 5 Ogos.

Moktar Hussain & Mohd. Shukeri Hj. Hamzah. (2010). Penambahbaikan laman sesawang untuk pengajaran kursus kemahiran mendengar Bahasa Arab di Fakulti Pengajian Islam, UKM. Kertas kerja Kongres Pengajaran dan Pembelajaran UKM 2010. Anjuran Universiti Kebangsaan Malaysia. Bangi, 13-15 Disember.

Muhammad Mustaqim Mohd Zarif. (2013). *Braille al-Quran: Sejarah dan Kaedah*. Nilai: Penerbit Universiti Sains Islam Malaysia.

- Murugaiah, P., Hazita Azman, Azizah Ya'acob & Thang, S. (2010). Blogging in teacher professional development: Its role in building computer-assisted language teaching skills. *International Journal of Education and Development using ICT*, 6(3): 73-87.
- Mustaffa Abdullah. (2010). Pengajian al-Qur'an dalam kalangan warga cacat penglihatan di Malaysia. *Jurnal Al-Bayan*, 8(1): 21-34.
- Norhafizah Ahmad. (2016). Penerokaan dan pembinaan modul pengajian hadis bagi OKU penglihatan di Malaysia. Disertasi Sarjana Pengajian Islam, Jabatan Pengajian al-Quran dan al-Sunnah, Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Norhafizah Ahmad & Latifah Abdul Majid. (2016). Signifikan pengajian hadis braille: Sorotan literatur. *Jurnal Hadhari*, 8(2): 259-271.
- Norhafizah Ahmad, Wan Ainaa Mardhiah Wan Zahari & Arwansyah Kirin. (2020). The implementation of hadith studies for visually impaired people in Malaysia: Issues and challenges. *Journal of Social Transformation and Regional Development*, 2(3): 101-110.
- Norhafizah Ahmad, Wan Ainaa Mardhiah Wan Zahari & Arwansyah Kirin. (2021). Pelaksanaan pengajian hadis bagi tuna netra di Malaysia: Isu dan tantangan. *Riwayah: Jurnal Studi Hadis*, 7(2): 273-298.
- Nur Fadliana Che Di. (2015). Interaksi Rasulullah s.a.w. bersama orang kelainan upaya (OKU): Kajian layanan terhadap mahasiswa kelainan upaya di Universiti Malaya. Disertasi Sarjana Usuluddin, Jabatan Al-Quran dan Al-Hadith, Universiti Malaya.
- O'Reilly, T. (2005). What is web 2.0: Design patterns and business models for the next generation of software. O'Reilly Media. oreilly.com/pub/a/web2/archive/what-is-web-20.html?page=2 [17 Mei 2015].
- Omer Hassan Abdelrahman. (t.th). Library and Information Services for the Visually Impaired and the Blind in the Sudan: The Case of the University of Khartoum.
- Rumiza Abdul Rahman. (2010). Pengajian al-Quran dalam kalangan ahli Persatuan Orang-orang Cacat Penglihatan Islam Malaysia (PERTIS), di Kuala Lumpur dan Kuala Terengganu. Disertasi Sarjana Usuluddin, Universiti Malaya.
- Sabariah Abd Samad, Sharifah Anom Omar, Noorfadhleen Mahmud, Imilia Ibrahim & Asmalini Che Abu Shafie. (2012). Penyebaran hadith melalui laman sosial facebook: Satu tinjauan. World Conference on Islamic Thought: 2012 Contemporary, Challenges and Realities. Anjuran Kolej Universiti Islam Sultan Azlan Shah (KUISAS). Ipoh, 11-12 September.
- Siti Ezaliela Mustafa & Azizah Hamzah. (2010). Media sosial: Tinjauan terhadap laman jaringan sosial dalam talian tempatan. *Jurnal Pengajian Media Malaysia*, 12 (2): 37-52.
- Siti Fatimah Mohamed Anwar. (2019). Kitab Braille bantu OKU dalam hadis. *Berita Harian*, 4 Ogos.
- Sumitha Ramasamy. (1998). Keberkesanan penggunaan komputer dan kemampuannya dalam memenuhi keperluan-keperluan informasi di kalangan pengguna-pengguna cacat

- penglihatan: Suatu kertas kes di kalangan pelajar-pelajar cacat penglihatan di Universiti Malaya. Projek Penyelidikan Ijazah Sarjana Muda Sastera, Universiti Malaya.
- Syafiq Aznan. (2013). RM1.06 juta terbit bahan bacaan Braille. <http://www.ppob.org.my/component/content/article/1-terkini/67-rm1-06j-bahan-bacaan> [11 Mei 2013].
- Tan Teck Seng. (1998). Penggunaan media bercetak oleh guru pelatih di pusat sumber maktab perguruan. Kertas kerja projek Ijazah Master Sains, Fakulti Pengajian Pendidikan, Universiti Putra Malaysia.
- Toni Ahlqvist, Asta Bäck, Minna Halonen & Sirkka Heinonen. (2008). *Social Media Roadmaps: Exploring The Futures Triggered By Social Media*. Finland: VTT Tiedotteita - Valtion Teknillinen Tutkimuskeskus.
- WHO. (1992). *Prevention of Childhood Blindness*. Geneva: World Health Organization.
- Yayasan Sofa Negeri Sembilan. (2019). Satu lagi sejarah yang dibanggakan. <https://www.facebook.com/yayasansofans/posts/satu-lagi-sejarah-yang-dibanggakanpada-28-julai-2019-yang-lalu-satu-lagi-sejarah/2296526070472798/> [7 September 2021].
- Zakaria Yahya. (2010). Seronoknya bila mengunjungi laman sesawang kawan-kawan yang senasib. <http://besiwaja.blogspot.my/2010/08/seronoknya-bila-mengunjungi-laman.html> [5 Mac 2015].
- Zakaria Yahya. (2015). Pengajian hadis bagi OKU penglihatan di Malaysia. Temu bual, 6 Oktober.
- Zamzuri Ghani. (2015). Pengajian hadis bagi OKU penglihatan di Malaysia. Temu bual, 12 Oktober.
- Zuhra Zainuddin. (1999). Kajian mengenai keperluan maklumat dan perkhidmatan perpustakaan untuk golongan cacat penglihatan: Satu kajian di Perpustakaan Universiti Malaya. Latihan ilmiah, Institut Teknologi Mara.

Norhafizah Ahmad (Corresponding Author)
Jabatan Pengajian Islam
Pusat Pengajian Umum dan Kokurikulum
Universiti Tun Hussein Onn Malaysia,
Persiaran Tun Dr. Ismail Jalan Kluang Parit Raja,
86400 Batu Pahat, Johor
Email: nrhafizah@uthm.edu.my

Latifah Abdul Majid
Pusat Kajian Al-Quran dan Al-Sunnah
Universiti Kebangsaan Malaysia,
43600 Bangi, Selangor
Email: umilm@ukm.edu.my